

<https://liar.ui.ac.ir/?lang=en>

Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 16, Issue 4, No.49, Winter 2025, pp. 1-14

Received:02/08/2024

Accepted: 14/10/2024

Investigating and Completing Khanlari's Theory on Metrical Units

Abbas Jahedjah *

Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Payame Noor University, Tehran, Iran
jahedjah@pnu.ac.ir

Abstract

Metrical units have a special place in the study of prosody, and as such, scholars have always paid particular attention to their scansion and naming. Parviz Natel Khanlari was one of the first to address the topic of metrical units in modern Persian prosody. Khanlari proposed ten metrical units—four of which are disyllabic and six trisyllabic—to describe the meter of Persian poetry. Despite the innovation of this new approach in prosody, some weaknesses prevented it from gaining acceptance among scholars. This research critically evaluates Khanlari's method of structuring metrical units, aiming to identify its strengths and weaknesses. Additionally, by addressing these weaknesses and improving the theory, it seeks to enhance the effectiveness of this method. This study demonstrates that by completing and refining Khanlari's approach, it is capable of describing Persian poetic meter, providing a novel understanding of the nature of metrical patterns, and can aid in simplifying the teaching of prosody while deepening its comprehension. For the first time, in this study, Khanlari's units are practically applied, and the following proposals are made to complete his theory: organizing scansion based on repetition and alternation while avoiding irregular patterns, showing repetitions and alternations larger than three syllables; adding a unit to Khanlari's six trisyllabic units; using a shortened monosyllabic unit and explaining the naming of shortened units.

Keywords: Persian Prosody, Metrical Units, Parviz Natel Khanlari.

Introduction

Metrical units are crucial in the musical structure of poetry, and therefore, scanning the meter into units and naming them has always been a critical part of the study of prosody. Khanlari is one of the scholars who has made significant efforts to address the challenges of traditional prosody. One of the issues Khanlari tackled was the segmentation of meters into units and consequently the naming of these metrical units. While his proposal, like many of his other ideas, faced criticism, what is common in these critiques is the focus on the weaknesses of Khanlari's method. Critiques emphasizing its positive aspects and aiming for improvement are largely absent. Two critiques stand out in the analysis of Khanlari's segmentation and naming method: those by Najafi (2015) and Ghahramani Moghbel (2010). Khanlari's suggested method was never fully applied by

*Corresponding author

Jahedjah, A. (2025). Examining and completing of Khanlari's Theory on Metrical Units. *Literary Arts*, 16 (4), 1-14.

2322-3448 © University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

10.22108/liar.2024.142079.2397

him or others, thus leaving it shrouded in ambiguity, which necessitates a practical evaluation of its strengths and weaknesses.

The research pursues two primary objectives: first, to precisely describe Khanlari's metrical units and identify the advantages and weaknesses of this type of segmentation; second, to refine, complete, and apply this method in alignment with later advancements and findings in prosody since Khanlari's time.

Materials and Methods

The scope of this research is Khanlari's theory on metrical units as discussed in the book *The Meter of Persian Poetry* (Khanlari, 1994). This research is conducted based on qualitative data, evaluating Khanlari's theory through a descriptive-analytical approach. Following the identification of the theory's strengths and weaknesses, attempts are made to refine and improve the theory consistent with new prosodical findings, with its utility evaluated post-amendments. Addressing critiques of Khanlari's work and solving the issues raised, alongside assessing the application of Khanlari's method in scanning and naming meters, are the main approaches used to achieve the outcomes of this research.

Research Findings

Advantages of Khanlari's Method

Simplicity: The greatest merit of Khanlari's method lies in its simplicity. A set of ten metrical units (eleven after completion) suffices to name all Persian meters.

Offering a Unique and Sometimes More Accurate Understanding of Meter's Nature: Khanlari's method has the capability to reveal alternations in meters apparently formed solely from repetitive units, and similarly, to highlight repetitions in meters seemingly established by alternation alone.

Educational Benefits: When placed alongside traditional metrical units, it better highlights the conventional nature of metrical units and opens the way for a deeper understanding of the formation of meters.

Emphasis on the Difference between Persian and Arabic Prosody: It is now known that the meters of Persian and Arabic poetry, despite some commonalities, are distinctly separate systems. Utilizing Khanlari's units can put an end to the misconception of equating Persian and Arabic poetic meters.

Practical Problems of Khanlari's Theory

Weakness in Demonstrating Large Metrical Structures: Khanlari's focus on disyllabic and trisyllabic units optimizes his method for describing small metrical structures, but it lessens its power in describing larger structures.

Absence of a Monosyllabic Unit: In Khanlari's prosody, there is no monosyllabic unit. Therefore, when Khanlari encounters a monosyllabic unit at the end of a meter, he experiences confusion and difficulty.

Incomplete Set of Trisyllabic Units: Khanlari's prosody contains six trisyllabic units, which is insufficient for representing all trisyllabic units in Persian prosody, missing a unit with the syllable pattern of two longs and one short (- - U).

Discussion of Results and Conclusions

Completing Khanlari's Theory and Addressing Its Flaws

Adding a Marker: By adding a marker to indicate repetitions and alternations larger than three syllables (four and five syllables), the weakness in this theory in illustrating these structures can be resolved. The use of a comma is suggested, as it marks the boundary between units in pronunciation as well as in writing. This way, what lies between two pauses serves as a counterpart to the units in other segmentation methods. For example, the two units "Chame" and "Ava" in Khanlari's prosody are equivalent to the "fa'elatun" unit. By placing commas before and after these two units, "Chame Ava" is equated to "fa'elatun" and will have its functionality.

Shortened Units: The monosyllabic unit in Khanlari's prosody only appears at the end of hemistiches and is always considered a shortened unit. Khanlari does not formally recognize it. To resolve this issue, the monosyllabic unit at the end of verses should be independently acknowledged.

Adding a Trisyllabic Unit: A trisyllabic unit with the syllable pattern (- - U) is missing from Khanlari's units. To address this, the unit "Avaze" is introduced following Khanlari's naming convention.

بررسی و تکمیل نظریه ارکان عروضی خانلری

عباس جاهدجاه* ، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران
jahedjah@gmail.com

چکیده

ارکان عروضی جایگاهی خاص در دانش عروض دارند و از همین رو عروضیان همواره به تقطیع و نام‌گذاری آنها توجه ویژه‌ای نشان داده‌اند. پرویز ناتل خانلری یکی از نخستین کسانی است که در عروض جدید فارسی به مبحث ارکان پرداخت. خانلری ده رکن را که شامل چهار رکن دو هجایی و شش رکن سه هجایی است برای توصیف وزن شعر فارسی مطرح کرد. باوجود نوآوری فروان در این رهیافت جدید عروضی، برخی ضعف‌های آن سبب شد تا عروضیان اقبالی به آن نشان ندهند. در این تحقیق شیوه رکن‌بندی خانلری با رویکردی انتقادی ارزیابی و سعی شد از یک سو نقاط قدرت و ضعف آن مشخص شود و از سوی دیگر با اصلاح ضعف‌ها و تکمیل نظریه، بر کارایی این شیوه افزوده شود. نتیجه این تحقیق نشان می‌دهد که شیوه رکن‌بندی خانلری با تکمیل و اصلاح، توانایی توصیف وزن شعر فارسی را دارد و می‌تواند با فرارفتن از نگاه مرسوم و شکستن هنجارهای ذهنی، درکی متفاوت از ماهیت اوزان عروضی ایجاد کند و در آسان‌سازی آموزش عروض و ژرفادادن به آن مفید باشد. در این مقاله برای نخستین بار ارکان خانلری در عمل به‌کارگرفته شد و این موارد برای تکمیل نظریه خانلری پیشنهاد شد: منظم کردن تقطیع براساس تکرار و تناوب و پرهیز از اوزان مختلف‌الارکان؛ نشان‌دادن تکرارها و تناوب‌های بزرگ‌تر از سه هجا؛ اضافه کردن یک رکن به شش رکن سه هجایی خانلری و بهره‌گیری از رکن ناقص یک هجایی و تبیین نام‌گذاری ارکان ناقص.

کلید واژه‌ها: عروض فارسی، ارکان عروضی، پرویز ناتل خانلری.

* مسؤل مکاتبات

جاهدجاه، عباس. (۱۴۰۳). بررسی و تکمیل نظریه ارکان عروضی خانلری. *فنون ادبی*، ۱۶(۴)، ۱-۱۴.

۱- مقدمه

اوزان شعر فارسی ساختارهای موسیقایی متنوع، جذاب و بعضاً پیچیده‌ای هستند که دانش عروض چگونگی ایجاد آنها را شرح می‌دهد و آنها را نام‌گذاری و طبقه‌بندی می‌کند. ارکان عروضی یکی از مهم‌ترین بخش‌های این ساختارهای موسیقایی است و از این رو تقطیع وزن به ارکان و نام‌گذاری آنها همواره از مهم‌ترین بخش‌های دانش عروض است. مسئله تقطیع وزن به ارکان در عروض سنتی فارسی از دیرباز چالش‌برانگیز بوده و یکی از دلایل پیدایش عروض جدید پایان‌دادن و نظم‌بخشیدن به مشکلات تقطیع و نام‌گذاری است؛ برای مثال در عروض سنتی این امکان وجود دارد که یک وزن را از بیش از یک بحر به دست آورد؛ یعنی به بیش از یک روش، تقطیع و نام‌گذاری کرد. وجود رکن‌بندی و نام‌گذاری‌های متفاوت به یقین هم در تحقیقات عروضی و هم آموزش عروض ایجاد مشکل می‌کند.

خانلری از عروضیانی است که در حل مشکلات عروض سنتی بسیار کوشیده است. جایگاه خانلری در عروض جدید جایگاه خاصی است؛ اگرچه قبل از او علی‌نقی وزیری با استفاده از هجا راهی جدید را در عروض فارسی گشوده و نوآوری‌های خیره‌کننده‌ای را مطرح کرده بود (وزیری، ۱۳۱۷، ص. ۱۰۸۷-۱۰۹۹)، کسی که اولین کتاب را در عروض جدید نوشت خانلری است (خانلری، ۱۳۷۳). مسائلی که خانلری در کتاب *وزن شعر فارسی مطرح کرد*، خط‌مشی عروض جدید را ترسیم کرد. مباحثی چون وزن اصلی و فرعی، دایره‌های جدید عروضی و اختیارات شاعری بر عروضیان بعد از وی تأثیرگذار بود.

از مسائلی که خانلری بدان پرداخت و کوشید تا آن را حل کند، مسئله تقطیع وزن به ارکان و در پی آن نام‌گذاری ارکان عروضی بود. در میان نوآوری‌های خانلری شاید هیچ‌یک به اندازه ارکان پیشنهادی وی هنجارگریز و سنت‌شکن نیست. این پیشنهاد خانلری نیز چونان سایر پیشنهاداتش نقد شد؛ ولی آنچه در این نقدها مشترک است، توجه به ضعف‌های شیوه خانلری است و نقدی که بر جنبه‌های مثبت آن تأکید کند و سعی در اصلاح و بهبود آن داشته باشد دیده نمی‌شود. به‌هرروی، روش پیشنهادی خانلری پس از وی پیگیری نشد و عروض جدید فارسی راه‌های دیگری را پیش گرفت.

از آنجاکه بررسی‌های اولیه نشان داد باوجود پاره‌ای کاستی‌ها، روش خانلری بصیرتی درخور توجه درباره اوزان ایجاد می‌کند. تحقیق حاضر به بررسی دوباره این رهیافت عروضی می‌پردازد. این پژوهش دو هدف اصلی را دنبال می‌کند؛ نخست توصیف دقیق ارکان عروضی خانلری و شناسایی مزایا و ضعف‌های این نوع رکن‌بندی و دوم اصلاح، تکمیل و کاربردی کردن این روش در مسیری هم‌راستا با پیشرفت‌ها و دستاوردهای عروضی‌ای است که بعد از خانلری حاصل شده است. رهیافت خانلری به دو بخش تقسیم می‌شود؛ نخست چگونگی تقطیع وزن به ارکان و دوم نام‌گذاری ارکان که خانلری در هر دو بخش نظر ویژه و منحصر به خود را دارد.

۲- روش تحقیق

گستره موضوعی تحقیق، نظریه ارکان عروضی خانلری است که در کتاب *وزن شعر فارسی مطرح شده است (خانلری، ۱۳۷۳)*. این تحقیق بر مبنای داده‌های کیفی انجام می‌شود و نظریه خانلری با رویکردی توصیفی تحلیلی ارزیابی می‌شود. پس از روشن شدن نقاط قدرت و ضعف نظریه سعی می‌شود تا هم‌راستا با یافته‌های جدید عروضی، نظریه اصلاح شود و بهبود یابد و در پایان کارایی آن بعد از این اصلاحات ارزیابی شود. بررسی نقدهایی که بر کار خانلری شده است و سعی در حل مشکلات مطرح شده در آن نقدها و همچنین ارزیابی شیوه خانلری در تقطیع و نام‌گذاری اوزان، مسیر این تحقیق را مشخص کرده است.

۳- پیشینه و مبانی نظری تحقیق

۳-۱- پیشینه تحقیق

در بررسی روش تقطیع و نام‌گذاری خانلری دو نقد جایگاه ویژه‌ای دارد که عبارت است از نقد ابوالحسن نجفی و نقد علی‌اصغر قهرمانی مقبل که در ادامه به هر دو پرداخته می‌شود. ابوالحسن نجفی از منظر طبقه‌بندی به ارکان خانلری می‌نگرد و دو ایراد مطرح می‌کند. نخست اینکه تقطیع به ارکان دو هجایی «تناسب ساده وزن را بر هم می‌زند؛ زیرا اوزان مکرر را به متناوب و مختلط تبدیل می‌کند» و دوم آنکه «موجب می‌شود که تنوع ترکیب و توزیع هجاها چنان افزایش یابد که کارکرد خود را در طبقه‌بندی اوزان به کلی از دست بدهد» (نجفی، ۱۳۹۷، ص. ۴۰). مهم‌ترین ایرادهای قهرمانی مقبل عبارت است از اینکه به علت کوتاهی رکن‌ها تعداد ارکان در مصراع زیاد می‌شود و مشکلات کاربردی به وجود می‌آید. ایراد دیگر او به اختیارات شاعری برمی‌گردد. قهرمانی مقبل اعتقاد دارد که اختیار تسکین هنگامی که در مرز دو رکن اتفاق بیفتد مرز رکن‌ها را از بین می‌برد و در تقطیع مشکل ایجاد می‌شود (قهرمانی مقبل، ۱۳۸۹، ص. ۳۳-۳۵).

۳-۱-۱- جمع‌بندی انتقادی پیشینه

روش پیشنهادی خانلری را هیچ‌گاه نه خود او به تمامی به کار بست و نه دیگران و در این راستا تحقیقی انجام نشده است؛ از این رو پیشنهادی است که همیشه در هاله‌ای از ابهام قرار داشته است و این نیاز وجود دارد تا در عمل نقاط ضعف و قدرت آن بررسی شود. انجام این تحقیق نشان داد که برای برخی از ایراداتی که منتقدان بیان کرده‌اند می‌توان راه‌حلی پذیرفتنی یافت و برخی دیگر در عمل مشکل‌چندان بزرگی ایجاد نمی‌کنند. از سوی دیگر، نواقصی بزرگ‌تر و مهم‌تر وجود دارد که از نظر دور مانده و چاره‌ای جز اصلاح آنها نیست. همچنین بررسی عملی روش خانلری فوایدی را آشکار کرد که سعی در اصلاح و بهبود آن را توجیه می‌کند و این نکته علت اصلی انجام تحقیق حاضر است.

۳-۲- مبانی نظری تحقیق

علی‌نقی وزیری در سال ۱۳۱۷ با استفاده از هجا وزن شعر فارسی را توصیف کرد. وی سه نوع هجای کوتاه، بلند و کشیده را تحت اسامی «کوتاه، دراز و گنگ» به کار برد. برخی از تقطیع‌های وزیری را سنگ بنای شیوه رکن‌بندی خانلری دانسته می‌شود؛ برای مثال وزیری بیت زیر از سعدی را که از رکن مفاعیلن ترکیب یافته به این گونه تقطیع کرده است:

گرم باز آمدی محبوب سیم اندام سنگین دل   گل از خارم برآوردی و خار از پا و پا از گل
فَعْلُ فاعِلُ فَعْلُ فاعِلُ فاعِلُ فاعِلُ   فَعْلُ فاعِلُ فَعْلُ فاعِلُ فاعِلُ

(وزیری، ۱۳۱۷، ص. ۱۰۸۹)

خانلری در کتاب وزن شعر فارسی بعد از بیان این نکته که بیشتر کلمات فارسی یک تا سه هجا دارند (خانلری، ۱۳۷۳، ص. ۱۵۹) ارکان چهار و پنج هجایی را مناسب وزن شعر فارسی ندانست و برای ایجاد هماهنگی میان ارکان عروضی و کلمات فارسی ده رکن را به جای ارکان سنتی پیشنهاد کرد (خانلری، ۱۳۷۳، ص. ۱۶۱). از این ده رکن، ۴ رکن دو هجایی و ۶ رکن شش هجایی هستند:

ارکان دو هجایی	U - - نوا	U - چامه	-- آوا	UU = همه
ارکان سه هجایی	U - - - خُشَاوا(خوش‌آوا)	UU - - بُنوا	---	--- = نیک‌آوا
	U - - - خُشَنَوا(خوش‌نوا)	U - U = ترانه	UU -	UU = زمزمه

خانلری در کتاب خود هجاهای هر مصراع را براساس این ارکان تقطیع کرد (برش زد)؛ اما از نام‌های پیشنهادی خود استفاده نکرد؛ برای نمونه چند وزن با این ارکان تقطیع و نام‌گذاری می‌شود تا حاصل کار و تفاوت آنها با ارکان سنتی مشخص شود:

فعولن	فعولن	فعولن	فعولن
-- U	-- U	-- U	-- U
خُشاوا	خُشاوا	خُشاوا	خُشاوا

فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن
-- U -	-- U -	-- U -	-- U -
-- U -	-- U -	-- U -	-- U -
آوا	چامه	آوا	چامه

فاعلاتن	فَعِلَاتٌ	فاعلاتن	فَعِلَاتٌ
-- U -	U - U U	-- U -	U - U U
-- U -	U - U U	-- U -	U - U U
آوا	چامه	آوا	چامه

۴- بحث و بررسی

۴-۱- مزایای روش خانلری

۴-۱-۱- سادگی

سادگی روش خانلری بزرگ‌ترین مزیت آن است. می‌توان با یک مجموعه ده رکنی (بعد از تکمیل، یازده رکنی) کل اوزان فارسی را نام‌گذاری کرد. این درحالی است که مجموعه ارکان در عروض فارسی با احتساب ارکان پنج‌هجایی ۴۴ رکن است (جاهد‌جاه، ۱۴۰۲). چنان‌که نشان داده خواهد شد اوزان پرکاربرد فارسی ۲۷ وزن است که حدود ۹۸ درصد شعر فارسی در آنها سروده شده است (قهرمانی‌مقبل، ۱۴۰۲، ص. ۲۲۷). در عروض خانلری برای نامیدن این ۲۷ وزن فقط از ۵ رکن (چامه، نوا، همه، آوا، خُشاوا) استفاده می‌شود. به سخن دیگر، می‌توان وزن ۹۸ درصد اشعار فارسی را تنها با ۵ رکن توصیف کرد که این امر منجر به ساده‌شدن فوق‌العاده دانش عروض به‌ویژه برای عروض‌آموزان می‌شود.

۴-۱-۲- ارائه درکی متفاوت و دقیق‌تر از ماهیت وزن

روش خانلری این توانایی را دارد که از یک سو، تناوب را در اوزانی آشکار کند که به نظر فقط از تکرار ارکان ایجاد شده‌اند و همچنین تکرار را در اوزانی آشکار کند که به نظر فقط از تناوب شکل گرفته‌اند؛ برای مثال وزن «مفتعلن مفاعلن مفتعلن مفاعلن» وزنی متناوب است که از ارکان چهارهجایی شکل گرفته است. اگر این وزن با ارکان دو‌هجایی خانلری نشان داده شود، تکرارهای موجود در آن نظمی پنهان و دیگرگونه را آشکار می‌سازند: «چامه نوا، نوا نوا/ چامه نوا، نوا نوا». تکرار سه‌باره و تاثیرگذار «نوا» را ارکان چهارهجایی نمی‌توانند نشان دهند.

در مثالی دیگر، در وزن «فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن» رکن چهارهجایی فاعلاتن فقط توانایی نشان‌دادن تکرارها را دارد. اگر این وزن به‌وسیله ارکان دو‌هجایی خانلری تقطیع شود، تناوب درون آن نیز دیده می‌شود: چامه آوا، چامه آوا، چامه آوا، چامه آوا.

۳-۱-۴ - فواید آموزشی

غیر از سادگی این فواید آموزشی برای شیوه خانلری برشمرده می‌شود: هنگامی که در کنار ارکان سنتی قرار می‌گیرد، مفهوم قراردادی بودن ارکان عروضی را بهتر آشکار می‌کند و راه را بر فهم عمیق‌تر چگونگی ایجاد اوزان می‌گشاید؛ فضایی آهنگین و جدید را عرضه می‌کند که رخوت تکرار را از بین می‌برد و بُعد زیبایی‌شناسی را به نام‌های عروضی اضافه می‌کند. مجموع این نکات تجربه‌ای متفاوت از آموزش عروض را فراهم می‌آورد.

۴-۱-۴ - تأکید بر تفاوت عروض فارسی و عربی

فایده دیگر روش خانلری جداکردن عروض عربی از عروض فارسی است. امروزه می‌دانیم که وزن شعر فارسی و وزن شعر عربی با وجود پاره‌ای مشترکات، دو دستگاه جدا از هم و متفاوت هستند. استفاده از ارکان مشترک می‌تواند یکسان‌بودن این دو نظام موسیقایی را القا کند؛ اما استفاده از ارکان خانلری یکسان‌نمایی وزن شعر عربی و فارسی را برای همیشه پایان می‌دهد و عروض فارسی را از گرفتاری‌های ناخواسته‌ای می‌رهاند که از زمان شکل‌گیری آن همواره وجود داشته است که آشکارترین آنها درافتادن در نظام پیچیده نام‌گذاری زحافات عربی است.

۴-۲-۲ - مشکلات کاربردی نظریه خانلری

۴-۲-۱ - مشکل نخست: ضعف در نشان‌دادن ساختارهای بزرگ وزنی

تمرکز خانلری بر ارکان دو و سه هجایی روش او را برای توصیف ساختارهای کوچک وزنی بهینه کرده است؛ اما از سوی دیگر، از قدرت آن در توصیف ساختارهای بزرگ‌تر کاسته است؛ برای مثال رکن‌بندی «آوا نوا آوا نوا آوا نوا آوا نوا» اگرچه به‌خوبی از عهده نشان‌دادن تناوب دو هجایی درون رکن مستفعلن بر می‌آید نمی‌تواند به روشنی «مستفعلن مستفعلن مستفعلن» تکرارهای چهار هجایی را نشان دهد؛ البته عکس این سخن درباره ارکان بزرگ‌تر صادق است و آنها نیز این ضعف را دارند که در توصیف ساختارهای کوچک با مشکل روبه‌رو می‌شوند.

۴-۲-۲ - مشکل دوم: نبود رکن یک هجایی

در عروض خانلری رکن یک هجایی وجود ندارد؛ از این رو هرگاه خانلری در آخر وزن با رکن یک هجایی روبه‌رو می‌شود گرفتار اشکال و سردرگمی می‌شود. اغلب این یک هجا را به رکن قبل می‌چسبانند که منجر به ایجاد اوزان مختلف‌الارکان می‌شود و این یکی از اشکالاتی است که نجفی نیز بدان اشاره کرده بود (نجفی، ۱۳۹۴، ص. ۴۰) و بسیار به‌ندرت تک هجای بلند را بی‌آنکه نامی داشته باشد در آخر وزن رها می‌کند (خانلری، ۱۳۷۳، ص. ۲۴۰، ۲۶۸). در مثال‌های زیر این اشکال را دید می‌شود (خانلری، ۱۳۷۳، ص. ۲۲۸): میوه‌فروشی که یمن جاش بود/ روبه‌کی خازن کالاش بود

- U -	-U	U -	-U	U -
خُشَنَوَا	نوا	چامه	نوا	چامه

رکن خُشَنَوَا وزن را مختلف‌الارکان کرده است؛ اما حقیقت این است که این وزن حاصل تناوب است که از آخر آن یک

هجا کم شده است:

-	U -	-U	U -	-U	U -
نَ	چامه	نوا	چامه	نوا	چامه

با کم شدن یک هجا از رکن «نوا» فقط هجای کوتاه «ن» باقی می ماند که چون در انتهای مصراع است باید به هجای بلند تبدیل شود؛ اما رکن یک هجایی در ارکان خانلری وجود ندارد. این درحالی است که در سایر نظام های عروضی رکن «فع» به راحتی این مشکل را حل می کند. خانلری هجای بلند آخر را به رکن ما قبل آن (چامه) اضافه کرده و آن را به رکن سه هجایی «خشناوا» تبدیل کرده است.

فعولن فعولن فع		
U --	U --	-
خشناوا نوا آوا (تقطیع خانلری)		
U --	U -	--

در برخی اوزان این مشکل ابعاد پیچیده تری پیدا می کند؛ برای مثال در وزن زیر تک هجای بلند پایانی به رکن سه هجایی قبل اضافه شده است؛ اما چون رکن چهار هجایی در ارکان خانلری وجود ندارد آن را به دو رکن دو هجایی تقسیم کرده و نظمی ساده را به بی نظم ترین صورت ممکن (مختلف الارکان) تقطیع کرده است (خانلری، ۱۳۷۳، ص. ۲۱۲):

۳-۲-۴- مشکل سوم: کامل نبودن مجموعه ارکان سه هجایی

تعداد ارکان سه هجایی در عروض خانلری شش است؛ اما این تعداد برای نشان دادن رکن های سه هجایی در عروض فارسی کافی نیست و رکنی با ترتیب هجایی دو بلند و یک کوتاه (U --) در عروض خانلری دیده نمی شود. این رکن در عروض سستی و عروض نجفی «مفعول» نامیده می شود؛ مثالی از کاربرد این رکن:

در من کسی باز یاد تو افتاد امشب   بانگی تو را از درونم صلا داد امشب
مفعول مفعول مفعول مفعول فع لن   مفعول مفعول مفعول مفعول فع لن
(منزوی، ۱۳۹۵، ص. ۳۷)

۳-۴- تکمیل نظریه خانلری و رفع اشکالات

۱-۳-۴- راه حل مشکل نخست: اضافه کردن نشان نما

با اضافه کردن علامتی برای نشان دادن تکرارها و تناوب های بزرگ تر از سه هجا (چهار و پنج هجا) ضعف این نظریه را در نشان دادن این ساختارها برطرف می شود. پیشنهاد می شود که از ویرگول استفاده شود؛ چون علاوه بر بعد نوشتاری در تلفظ نیز مرز میان ارکان را نشان می دهد. در این حالت آنچه بین دو درنگ قرار می گیرد، معادلی برای ارکان در سایر روش های رکن بندی است؛ برای مثال دو رکن «چامه» و «آوا» در عروض خانلری برابر است با رکن «فاعلاتن». حال با آوردن ویرگول قبل و بعد از این دو رکن، «چامه آوا» معادل «فاعلاتن» می شود و کارایی آن را خواهد داشت و وزنی که در هر مصراع از سه فاعلاتن ساخته شده است به این صورت نوشته می شود: چامه آوا، چامه آوا، چامه آوا/ چامه آوا، چامه آوا، چامه آوا.

وارد کردن ویرگول به رکن بندی خانلری از یک سو، به هیچ عنوان سادگی آن را از بین نمی برد و از سوی دیگر، عروض خانلری را به بدنه اصلی تحقیقات عروضی متصل می کند و می شود از دستاوردهای عروض جدید در کنار مزایای رکن بندی خانلری توأمان بهره مند شد. در واقع مباحث عروضی با رکن های ساده، زیبا و فارسی خانلری بازنویسی می شود؛ برای مثال بازنویسی ارکان پر کاربرد چهار هجایی با ارکان خانلری چنین است:

فاعلاتن	چامه آوا	مفاعِلن	نَوا نَوا
فاعلاتن	چامه چامه	مُستفَعِلن	آوا نَوا
فَعِلَاتن	همه آوا	مُستفَعِلُ	آوا همه
فَعِلَاتن	همه چامه	مُفْتَعِلن	چامه نَوا
مفاعِلن	نَوا آوا	مفاعِلُ	نَوا چامه

رکن ناقص با حذف دو هجا		رکن ناقص با حذف یک هجا		رکن اصلی		
		چا	-	چامه	U -	۱
		نَ=نا	-	نَوا	- U	۲
		آ	-	آوا	--	۳
		ها	-	همه	UU	۴
خُش	-	خُشا	- U	خُشاوا	-- U	۵
با	-	بِنا	- U	بِنَوا	- UU	۶
نی	-	نِیکا	--	نِیکاوا	---	۷
خوش	-	خُشنا	--	خُشِنَوا	- U -	۸
تَر	-	تَرا	- U	ترانه	U - U	۹
زِم	-	زِمِزِم	--	زمزمه	UU -	۱۰
آ	-	آوا	--	آوازه	U U -	۱۱

با استفاده از ارکان ناقص مشکل هجای پایانی کاملاً حل می‌شود؛ برای مثال وزن «فعلون فعلون فع» که پیشتر بررسی شد و خانلری به صورت مختلف الارکان «خشاوا نوا آوا» تقطیع کرده بود به گونه متفق الارکان «خشاوا خشاوا خش» تقطیع می‌شود.

فعلون	فعلون	فع
-- U	-- U	-
خُشاوا	خُشاوا	خُش

پیشنهاد می‌شود در نام‌گذاری ارکان پنج هجایی از رکن ناقص یک هجایی استفاده شود؛ به‌طور مثال «متفاعلن» برابر می‌شود با «همه چامه‌ها» که تناوب درون رکن را نیز آشکار می‌کند.

۳-۳-۴- راه حل مشکل سوم: اضافه کردن یک رکن سه هجایی

گفته شد که رکن سه هجایی با ترتیب هجایی (- - U) در ارکان خانلری وجود ندارد. برای حل این مشکل بر سیاق نام‌گذاری‌های خانلری رکن «آوازه» معرفی می‌شود. اضافه کردن این رکن موجب می‌شود تمام هفت رکن سه هجایی عروض فارسی (جاهدجاء، ۱۴۰۲) در این نظام دارای نام باشند.

مثالی برای کاربرد این رکن: ای عشق از یاد رفته/ گم گشته بر باد رفته/ باز آمدی داد از تو/ فریاد و فریاد از تو (اخوان ثالث، ۱۳۹۱، ص. ۲۵۳) که بر وزن «آوازه آوازه آوا» تقطیع می‌شود.

۴-۳-۴- لزوم پایبندی به قاعده تکرار و تناوب ارکان

یکی از بزرگ‌ترین دستاوردهای عروض جدید تبیین وزن براساس تکرار یا تناوب ارکان است (شمیسا، ۱۴۰۱، ص. ۳۷؛ نجفی، ۱۳۹۵، ص. ۱۶۲). از این منظر تقطیع‌هایی که به اوزان مختلف الارکان می‌انجامد، پذیرفته نمی‌شود مگر در مواردی که هیچ تکرار یا تناوبی شناسایی نشود؛ برای مثال وزن رباعی به جای «مفعول مفاعیل مفاعیل فعل» به صورت «مستفعلُ مستفعلُ مستفعلُ فع» تقطیع و توصیف می‌شود. مجهز کردن رکن‌بندی خانلری به این نظریه کمک می‌کند تا بسیاری از پریشانی‌ها برطرف شود.

۴-۴- چگونگی استفاده از روش خانلری

با این هدف که بتوان از مزایای روش خانلری مانند سادگی و زیبایی آن استفاده کرد و در عین حال آن را با دستاوردهای عروض جدید، مانند طبقه‌بندی اوزان، اوزان دوری و دایرهٔ نجفی هماهنگ کرد، پیشنهاد می‌شود که در ابتدا مصراع بدون نام‌گذاری براساس رکن بندی رایج به ارکان سه، چهار و پنج هجایی تقطیع شود، اختیارات شاعری و ضرورت‌های وزنی مشخص شود، سپس در رمز رکن‌ها علامت ویرگول اضافه شود و در آخر از ارکان خانلری برای نام‌گذاری استفاده شود. در این حالت رکن‌های سه هجایی تغییری نمی‌کنند. رکن‌های چهار هجایی به دو رکن دو هجایی تقسیم می‌شوند و رکن‌های پنج هجایی به دو رکن دو هجایی و یک رکن یک هجایی^۱. از ارکان سه هجایی فقط در اوزان متفق‌الارکان استفاده می‌شود. در ادامه بیت آخر منظومه عقاب خانلری برای مثال کاربردی تقطیع می‌شود: «لحظه‌ای چند بر این لوح کبود/ نقطه‌ای بود و سپس هیچ نبود».

لَح	ظ	ای	چَن	د	بَ	رین	لو	ح	کَ	بود
-	U	-	-	U	U	-	-	U	U	-
چامه آوا			همه آوا			همه آ				

با توجه به اختیار شاعری تبدیل همه آوا (فاعلاتن) به چامه آوا (فاعلاتن) در رکن اول مصراع، وزن اصلی مصراع چنین خواهد بود

U	U	-	-	U	U	-	-	U	U
همه آوا			همه آوا			همه آ			

۴-۴-۱- تقطیع اوزان پر کاربرد

گفته شد که حدود ۹۸ درصد شعر فارسی تنها در ۲۷ وزن سروده شده است (قهرمانی‌مقبل، ۱۴۰۲، ص. ۲۲۷). اگر ارکان خانلری بتواند در توصیف این ۲۷ وزن موفق عمل کند، می‌شود کارایی آن را در توصیف اوزان شعر فارسی پذیرفت. در زیر رکن‌بندی این بیست و هفت وزن با ارکان خانلری در برابر رکن بندی قهرمانی‌مقبل آورده شده است. علامت / برای نشان‌دادن اوزان متناوب و علامت // برای نشان‌دادن وزن‌های دوری است.

۱	فعولن فعولن فعولن فعولن	خُشاوا، خُشاوا، خُشاوا، خُشاوا
۲	فعولن فعولن فعولن فعل	خُشاوا، خُشاوا، خُشاوا، خُشاوا
۳	مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن	نَوا آوا، نَوا آوا، نَوا آوا، نَوا آوا
۴	مفاعیلن مفاعیلن مفاعی (فعولن)	نَوا آوا، نَوا آوا، نَوا آ
۵	مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن	آوا نَوا، آوا نَوا، آوا نَوا، آوا نَوا
۶	فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن	چامه آوا، چامه آوا، چامه آوا، چامه آوا
۷	فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن	چامه آوا، چامه آوا، چامه آوا، چامه آ
۸	فاعلاتن فاعلاتن فاعلن	چامه آوا، چامه آوا، چامه آ
۹	فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن	همه آوا، همه آوا، همه آوا، همه آوا

^۱ خانلری ارکان پنج هجایی را بی‌نظم تقطیع کرده است. او این ارکان را مرکب از دو رکن سه و دو هجایی می‌داند؛ اما در این تقسیم روشی ثابت را دنبال نمی‌کند. گاه رکن اول را دو هجایی می‌داند و گاه رکن دوم را. پیشنهاد حاضر در عین سادگی، این پریشانی را برطرف می‌کند (خانلری، ۱۳۷۳، ص. ۲۰۱).

۱۰	فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلن	همه آوا، همه آوا، همه آوا، همه آ
۱۱	فعلاتن فعلاتن فعلن	همه آوا، همه آوا، همه آ
۱۲	مستفعلُ مستفعلُ مستفعلُ فع لن	آوا همه، آوا همه، آوا همه، آوا
۱۳	مستفعلُ مستفعلُ مستفعلُ فع	آوا همه، آوا همه، آوا همه، آ
۱۴	مستفعلُ مستفعلُ // ...	آوا همه، آوا ها // ...
۱۵	مفتعلن مفتعلُ // ...	چامه نَوا، چامه نا // چامه نَوا، چامه نا
۱۶	مفتعلن مفتعلن مفتعلُ	چامه نَوا، چامه نَوا، چامه نا
۱۷	فعلاتن مفاعلن فعلن	همه آوا، نَوا نَوا / همه آ
۱۸	مستفعلن مفاعلُ مستفعلن فعل	آوا نَوا، نَوا نَوا همه / آوا نَوا، نَوا
۱۹	مستفعلن مفاعلُ // ...	آوا نَوا، نَواها // ...
۲۰	مستفعلن مفاعلُ مستفعلُ	آوا نَوا، نَوا همه / آوا نا
۲۱	مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلاتن	نَوا نَوا، همه آوا / نَوا نَوا، همه آوا
۲۲	مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلن	نَوا نَوا، همه آوا / نَوا نَوا، همه آ
۲۳	مفتعلن فاعلاتُ مفتعلن فع	چامه نَوا، چامه چامه / چامه نَوا چا
۲۴	فعلات فاعلاتن فعات فاعلاتن	همه چامه، چامه آوا / همه چامه، چامه آوا
۲۵	مستفعلُ فاعلاتُ مستفعلُ	آوا همه، چامه چامه / آوا ها
۲۶	مستفعلُ فاعلاتُ فع لن	آوا همه، چامه چامه / آوا
۲۷	مفتعلن مفاعلن مفتعلن مفاعلن	چامه نَوا، نَوا نَوا / چامه نَوا، نَوا نَوا

۵- نتیجه

ارکان عروضی جایگاهی شاخص در میان مباحث علم عروض دارد و از این رو از جمله مهم‌ترین مسائلی است که عروضیان همواره بدان توجه داشته‌اند. با پیدایش عروض جدید این روند ادامه پیدا کرد و نظرات گوناگونی درباره چگونگی تقطیع و نام‌گذاری ارکان مطرح شد. پرویز ناتل‌خانلری از جمله عروضیانی است که به این مهم پرداخته است. رهیافت خانلری هم از نظر نوع تقطیع و هم از نظر نام‌گذاری با عروض سنتی بسیار متفاوت است. وی چهار رکن دو هجایی و شش رکن سه هجایی را پیشنهاد می‌کند که نام این ارکان چنین است: نوا، چامه، آوا، همه، خشاوا، بنوا، نیکاوا، خشنوا، ترانه، زمزمه. خانلری در کتاب *وزن شعر فارسی (خانلری، ۱۳۷۳)* اشعاری را در قالب ارکان دو هجایی و سه هجایی تقطیع کرده است؛ اما آنها را نام‌گذاری نکرده و روش خود را به‌طور کامل به کار نبسته است. این تحقیق که به‌منظور ارزیابی دقیق روش خانلری به انجام رسید، نشان می‌دهد که با اصلاح و تکمیل می‌شود این روش را در توصیف وزن شعر عروضی فارسی به کار برد. در این مقاله این موارد جهت تکمیل نظریه خانلری پیشنهاد شد: استفاده از ویرگول برای نشان‌دادن تکرارها و تناوب‌های بزرگ‌تر از سه هجا و همچنین هماهنگ‌کردن روش خانلری با دستاوردهای سایر عروضیان؛ اضافه‌کردن رکن سه هجایی «آوازه» به شش رکن سه هجایی خانلری و بهره‌گیری از رکن ناقص یک هجایی و تبیین نام‌گذاری ارکان ناقص. بعد از این اصلاحات ۲۷ وزن پرکاربرد عروضی که بیش از ۹۸ درصد اشعار فارسی در آنها سروده شده است با روش خانلری تقطیع شد که حاصل کار، توانایی این روش را در توصیف وزن شعر فارسی نشان داد. همچنین این تحقیق نشان داد که استفاده از این روش در کنار سایر روش‌ها می‌تواند بر غنای تحلیل‌های عروضی بیفزاید. این مقاله ادعای بی‌عیب‌بودن رهیافت عروضی خانلری را ندارد و صرفاً کوششی است در جهت بررسی و تکمیل آن. برای استفاده سریع از روش خانلری جدول زیر ارائه می‌شود که در آن

می‌شود معادل ارکان پر کاربرد در عروض سنتی را در ارکان خانلری یافت:

فَعولن	خُشواوا	مفتعلن	چامه نَوا
فَاعِلن	خُشَنوا	مفاعِلن	نَوا نَوا
مفعولُ	آوازه	فَاعِلاتُ	چامه چامه
فَعِلن	بَنوا	مفاعِلُ	نَوا چامه
فَعولُ	تَرانه	فَعِلاتُ	همه چامه
فَاعِلُ	زمزمه	مفاعِلُ	نَوا همه
مفعولن	نیکاکاوا	مفعولاتُ	آوا چامه
مفاعِلین	نَوا آوا	مفعولاتن	آوا آوا
فَاعِلاتن	چامه آوا	مستفعلاتن	آوا نَوا آوا
مستفعلن	آوا نَوا	مُتفَاعِلن	همه چامه ها
مستفعلُ	آوا همه	مفاعِلتن	نَوا همه نا

منابع

- اخوان ثالث، مهدی (۱۳۹۱). *ارغنون* (چاپ هجدهم). زمستان.
- جاهدجاه، عباس (۱۴۰۲). روابط ساختاری ارکان عروضی. *فنون ادبی*، ۱۵(۲)، ۳۵-۵۴.
- <https://doi.org/10.22108/liar.2023.137978.2276>
- خانلری (ناتل خانلری)، پرویز (۱۳۷۳). *وزن شعر فارسی* (چاپ ششم). توس.
- شمیسا، سیروس (۱۴۰۱). *آشنایی با عروض و قافیه* (چاپ هفتم از ویراست چهارم). میترا.
- طیب زاده، امید (۱۴۰۱). *وزن شعر عروضی فارسی* (چاپ اول). کتاب بهار.
- قهرمانی مقبل، علی اصغر (۱۳۹۷). رکن ناقص و اهمیت آن در علم عروض جدید. *در وزن شعر فارسی از دیروز تا امروز ۳* (به کوشش امید طیب زاده؛ چاپ اول). نیلوفر.
- قهرمانی مقبل، علی اصغر (۱۳۸۹). *ارکان عروضی* (چاپ اول). نیلوفر.
- قهرمانی مقبل، علی اصغر (۱۳۹۰). *عروض و قافیه عربی* (چاپ اول). سمت.
- قهرمانی مقبل، علی اصغر (۱۴۰۲). *عروض و قافیه فارسی* (چاپ اول). نشر نی.
- منزوی، حسین (۱۳۹۵). *مجموعه اشعار* (به کوشش محمد فتاحی؛ چاپ چهارم). نگاه.
- نجفی، ابوالحسن (۱۳۹۴). *درباره طبقه بندی وزن های شعر فارسی* (چاپ اول). نیلوفر.
- نجفی، ابوالحسن (۱۳۹۷). *طبقه بندی وزن های شعر فارسی* (به همت امید طیب زاده؛ چاپ اول). نیلوفر.
- نجفی، ابوالحسن (۱۳۹۵). *وزن شعر فارسی درس نامه* (به همت امید طیب زاده؛ چاپ اول). نیلوفر.
- وزیری، علی نقی (۱۳۱۷). *اصطلاحات ادبی ۲ متمم عروض*. *مجله مهر*، ۵(۱۰)، ۱۰۸۷ - ۱۰۹۹.

References

- Akhavan-Sales, M. (2012). *Arghanon*. Zemestan Publication. [In Persian].
- Ghahramani Moghbel, A. A. (2010). *Prosodic elements*. Niloofer Publication. [In Persian].
- Ghahramani Moghbel, A. A. (2011). *Arabic prosody and rhyme*. Samt Publication. [In Persian].
- Ghahramani Moghbel, A. A. (2018). Incomplete element (Rokn-e nagh) and its importance in new prosody. In *The Third Conference of Persian Poetry's Rhyme*. Niloofer Publication. [In Persian].

^۱ می‌شود برای تلفظ راحت تر هرگاه دو مصوت کنار هم قرار گرفتند از صامت میانجی «ی» بهره برد و در اینجا رکن را به صورت «آوا نوا یا» خواند.

- Ghahramani Moghbel, A. A. (2023). *Persian Prosody and Rhyme*. Nei Publishing. [In Persian].
- Jahedjah, A. (2023). Structural Relations of Prosodic Elements. *Literary Arts*, 15(2), 35- 54. <https://doi.org/10.22108/liar.2023.137978.2276> [In Persian].
- Monzavi, H. (2015). *A collection of poems* (by M. Fathi). Negah. [In Persian].
- Natel- Khanlari, P. (1994). *The meter of Persian poetry*. Toos Publication. [In Persian].
- Najafi, A. (2015). *About the classification of Persian poetry's meters*. Niloofar Publication. [In Persian].
- Najafi, A. (2016). *The meter of Persian poetry*. Niloofar Publication. [In Persian].
- Najafi, A. (2018). *Classification of Persian poetry's meters*. Niloofar Publication. [In Persian].
- Shamisa, S. (2022). *An introduction to prosody and rhyme*. Mitra Publication. [In Persian].
- Tabibzadeh, O. (2023). *Persian quantitative meter*. Ketab-e Bahar Publication. [In Persian].
- Waziri, A, N. (1938). Literary Terms 2 Prosody Supplement. *Mehr magazine*, 5(10), 1087-1099. [In Persian].